

FRANCISZEK GOŁEMBSKI

KULTUROWE ASPEKTY INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

WYDAWNICTWA AKADEMICKIE I PROFESJONALNE
WARSZAWA 2008, s. 211. ISBN: 978-83-60501-31-3

Integracja europejska stanowi złożony proces, wymagający brania pod uwagę różne jego aspekty. Mechanizmy oraz interesy polityczne i ekonomiczne wcale nie są w tym procesie rozstrzygającymi o jego powodzeniu, bez uwzględnienia ich kontekstu kulturowego. Sam czynnik kulturowy również nie jest jednowymiarowy, łatwy do jednoznacznego rozpoznania i wprężnięcia w procesy integracyjne. Jest jednak jednym z najważniejszych czynników warunkujących tworzenie ponadnarodowych struktur integracyjnych, a szerzej to rozumiejąc – niezwykle ważną podstawą rozszerzania i umacniania współpracy wielostronnej. Niedocenianie jego roli, uproszczenia czy nawet afirmujące znaczenie tego czynnika generalizacje pozostają błędem bez uwzględnienia jego złożoności. Kultura to przecież nie tylko wytwory sztuki, lecz także sfera wartości wpływających na świadomość i postawy społeczne. Nie jest wcale łatwe poruszanie się w sferze wartości, światopoglądów i towarzyszących im emocji. Tworzące się w długotrwałym procesie systemy aksjologiczne opierają się m.in. na kulturowych uwarunkowaniach potrzeb społecznych, a przesądzają o sile ciągłości tradycji kulturowych. W tym kontekście należy zauważać, że owa ciągłość nie oznacza jedynie odwołania do przeszłości i historycznych uwarunkowań, lecz powinna też zakładać wizję przyszłości. Trzeba to rozumieć dla budowy jedności europejskiej i tożsamości w ramach integracji europejskiej. Wynika z tego potrzeba wnikliwego przeanalizowania podstaw europejskiego ładu aksjologicznego oraz wyeksponowania znaczenia wartości europejskich i problemów z nimi związanych.

Recenzowana książka ukazała się w serii podręczników akademickich „Studia europejskie”, a jej Autor jest znanym filozofem polityki, specjalistą spraw kulturowych w stosunkach międzynarodowych (m.in. na Bałkanach), kierow-

nikiem Katedry Europeistyki Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Jej celem jest, w intencji Autora, wskazanie na oddziaływanie uwarunkowań sfery kulturowo-społecznej na funkcjonowanie Unii Europejskiej w odniesieniu do konkretnych faktów i projektów integracyjnych. W związku z tym jest formułowane zasadnicze pytanie: w jakim stopniu i zakresie sfera kulturowo-społeczna wpływała na powstanie i rozwój procesu integracyjnego, jakie znaczenie ma ona dziś i w jakim stopniu będzie oddziaływała na dalszy rozwój integracji europejskiej (s. 47).

Praca składa się z czterech rozdziałów. Nie zawiera wstępu i zakończenia (przyjąć można, że w pewien sposób rolę tę spełniają rozdziały początkowy i końcowy). Jest uzupełniona o indeks (terminologiczny i osobowy), lecz nie posiada bibliografii końcowej. Każdy z rozdziałów kończy się natomiast pytaniami i zagadnieniami kontrolnymi oraz wybraną literaturą. W treści są wyróżnione definicje pojęć, a także sylwetki wybranych autorów z klasyki tekstów odnoszących się do podjętej problematyki. W pracy nie ma przeładowania przypisami.

Rozdział pierwszy „Proces integracji” w sposób systematyczny przedstawia etymologię i analizę zawartości pojęcia „integracja”, a także zestawia to pojęcie w odniesieniu do wymiaru antropologiczno-społecznego. Autor zajmuje się tu m.in. problemami dualizmu wiedzy i wiary, roli doświadczenia w budowie systemu wiedzy oraz procesem indywidualizacji, charakterystycznej dla epoki nowożytnej. Zwraca uwagę na wymiar czasowy rozpatrywanego procesu integracji, a także rolę autonomiczności grupy (całość, integralność). W ramach badania złożoności stosunków społecznych w sposób szczegółowy są analizowane czynniki: naturalny, demograficzny, polityczny, gospodarczy i aksjologiczny. Pośród tych uwarunkowań uwaga Autora zostaje zwrócona, oczywiście, na ostatni z wymienionych czynników: „Najbardziej skomplikowanym zagadnieniem jest zachodzenie procesów integracyjnych w sferze wartości. Należą one do obszaru najtrudniejszego do jednoznacznego określenia. Występowanie wartości w życiu społecznym dotyczy bowiem wymiaru idealnego, trudno poddającego się ścisłej analizie. Wynika to ze specyficznych uwarunkowań dotyczących sfery aksjologicznej. Jest ona przede wszystkim związana ze sferą przestrzeni symbolicznej” (s. 33). Prezentowane jest miejsce problemów procesu integracji w sferze badań naukowych, z czego płynie wniosek o konieczności posługiwania się podejściem interdyscyplinarnym, dającym szansę na stosowanie wielu metod badawczych. Zwracając uwagę na trudną do jednoznacznego ustalenia rolę czynnika kulturowego w procesach integracyjnych, Autor zauważa, że: „Wynika to z jednej strony z dynamiki procesów związanych ze sferą aksjologiczną, a z drugiej strony z jej wielowar-

stwowością” (s. 41). Inną trudnością jest możliwość pojawienia się podejścia subiektywnego. Nie wyklucza to jednak sensowności podejmowania badań w analizowanym zakresie z zachowaniem szczególnej ostrożności w formułowaniu sądów i wyważonego podejścia. Jest to zresztą szerszy problem w rozwoju nauk społecznych. Rozdział ten ma charakter wprowadzający. Autor kładzie tu akcent na problemach metodologicznych i trzeba przyznać, że ta teoretyczna podbudowa dalszej części toku wywodu naukowego spełnia doskonale swą rolę w całości pracy.

Rozdział drugi „Kierunki ewolucji kultury europejskiej” przynosi rozważania dotyczące znaczenia pojęć „kultura” i „cywilizacja”, europejskiego modelu kulturowego, nowożytnej kultury europejskiej i cywilizacji przemysłowej. Autor zwraca w nich uwagę m.in. na nieostrość pojęcia „kultura” i stopniowe poszerzania jego treści (obejmując nim np. postawy i normy), a także problem europocentryczności w podziałach kulturowych w świecie grecko-rzymskiej starożytności. Jak słusznie podkreśla: „Dla pojęcia «kultura» charakterystyczna jest zdolność posługiwania się tym terminem w celu opisywania poszczególnych zbiorów pojęć o wymiarze homogenicznym, a znajdujących odpowiednie czasoprzestrzenne ujęcie (przestrzeń nosi w tym przypadku zarówno geograficzny, naturalny, jak również symboliczny wymiar, zaś czasowość odnosi się do dynamicznego – procesowego wymiaru, który można ujmować także w kategoriach historycznych)” (s. 53). Europejski model kulturowy jest rozpatrywany z uwzględnieniem podziału na epoki: antyczną, średniowieczną, nowożytną i współczesną. Odnosząc się do zjawiska przesuwania się przestrzeni kulturalnej (symbolicznej) ze Wschodu na Zachód, Autor podkreśla, że: „Najistotniejsze znaczenie ma w tym przypadku pojawienie się zdolności abstrakcyjnego myślenia i stopniowe odchodzenie od kultury mistycznej w kierunku formowania się kultury intelektualnej, co powszechnie uważa się za największe osiągnięcie kultury greckiej. [...] Dzięki tejże kulturze intelektualnej i jej przełożeniu na język praktyki Europie udało się później uzyskać pozycję dominującą w świecie. To właśnie kultura intelektualna stworzyła podstawy dynamicznego rozwoju nauki, techniki i zdolności oddziaływania na środowisko naturalne” (s. 58). Nie mniej ważny jawi się w tych rozważaniach rozwój chrześcijaństwa: „Przetrwanie Europy było efektem chryścianizacji barbarzyńców, którzy z czasem zaczęli ulegać wyższej w stosunku do własnej kulturze podbitego Rzymu” (s. 61). Autor jednoznacznie dystansuje się od poglądów niedoceniających wpływ średniowiecza dla rozwoju europejskiej kultury. Wskazuje na rozwój scholastyki i upowszechnienie łaciny oraz znaczenie spójnego wówczas systemu społeczno-politycznego dla zapewnienia ładu politycznego i rozwoju średnio-

wiecznego uniwersalizmu, co stanowiło o umacnianiu się tożsamości w konfrontacji z wpływami obcymi. Co znamienne, jak jasno stwierdza: „Tu można doszukiwać się początków pojmowania Europy jako jedności kulturowej, odmiennej od przestrzeni kulturowych, które były zewnętrzne w stosunku do tworzącej się przestrzeni rdzeniowej, zawierającej w sobie pierwiastek autonomiczności. Bez tego, co zewnętrzne, a zarazem obce, nie mogła powstać przestrzeń symboliczna będąca rdzeniem kultury europejskiej” (s. 66–67). Formułowana jest jednoznaczna teza, że to właśnie dopiero średniowiecze, a nie okres antyczny, stało się początkiem budowy europejskiej przestrzeni kulturalnej. Wiele uwagi poświęcono przy tym skutkom podziału cesarstwa rzymskiego na zachodnie i wschodnie (Bizancjum). Nowożytny racjonalizm, tendencje empiryczne i skłonność do eksperymentowania to z kolei najważniejsze z omawianych trendów nowożytności, skutkujących m.in. podważeniem uniwersalizmu średniowiecznego i afirmacją zasady indywidualizmu. Zwłaszcza odkrycia geograficzne tego okresu w powiązaniu z dynamizującym się rozwojem naukowo-technicznym stają się podstawą kształtującego się europocentryzmu. Ruchy reformatorskie, rozwój kapitalizmu i kolonializmu, a następnie kooperacji o charakterze transnarodowym są kolejnymi rozpatrywanymi czynnikami rozwoju społecznego. Zwłaszcza wzrost znaczenia społeczeństwa masowego staje się podstawą tworzenia nowych ideologii i systemu wartości, opartego na założeniach racjonalnych i świeckich. Co ciekawe, w opinii Autora: „Prawa człowieka – w myśl założeń oświeceniowych – zostały potraktowane jako powszechnie obowiązujące, a więc tym samym oderwane od przestrzeni kulturalnych poszczególnych regionów względnie części świata” (s. 94). Jednocześnie: „[...] Stary Kontynent daleki jest od sytuacji, w której obowiązywałyby ideały oświeceniowe. To, co partykularne, jest nadal silne i przejawia się pod postacią odrębnych systemów wartości, które wciąż trwają, a etyka świecka bynajmniej nie wyrugowała znaczenia etyki opartej na wzorcach sakralnych” (s. 94). Cechą charakterystyczną kultury europejskiej jawi się swoista jedność w różnorodności, co jest podstawą tworzenia się tożsamości europejskiej. Jako specyficznie europejskie w znaczeniu kulturowym, a ściśle ze sobą zespolone, ujęte zostają następujące tradycje: grecko-rzymska (odnosząca się do świata antycznego), chrześcijańska (leżąca u podstaw europejskiej kultury średniowiecznej) i nowożytna (wyrastająca z europejskiego racjonalizmu i empiryzmu). Autor przeprowadza w tym rozdziale niezwykle interesujący wykład dotyczący dziejowego procesu kształtowania się polityki europejskiej, w którym z dużą umiejętnością posługuje się metodą syntezy i analizy porównawczej, co łączy z precyzją wniosków i przenikliwością refleksji.

Rozdział trzeci „Czynnik narodowy w rozwoju kultury europejskiej. Kultura społeczeństwa informacyjnego” zawiera bardzo szeroko zakreśloną problematykę odnoszącą się do rozwoju kultur narodowych i kultury masowej. W sposób systematyczny jest na wstępie przedstawiane pojęcie narodu z odniesieniem do czynników: językowego, religijnego i polityczno-historycznego; jest analizowana idea państwa narodowego i nacjonalizm. Przytaczane są przykłady związane z kontekstem historycznym dla konkretnych przypadków. W odniesieniu do polityki historycznej Autor wyraża pogląd, że: „Postulat, który zakłada usunięcie lub zminimalizowanie aspektu historycznego na rzecz «myślenia o przyszłości», jest nierealny, ponieważ w obecnych warunkach europejskich, gdzie istnieją nadal państwa narodowe, jest niemożliwy do zrealizowania” (s. 142). Wiele uwagi zostaje tu poświęcone ewolucji od kultury społeczeństwa industrialnego do kultury społeczeństwa postindustrialnego. Rozpatrywane są tendencje modernistyczne, nacjonalizm i internacjonalizm w kontekście zmian w strukturze społecznej. Wykazywane są główne konsekwencje przemian społeczno-gospodarczych, jak masowość. Uwaga poświęcana jest też relacjom między indywidualizmem i kolektywizmem w kontekście rozwoju totalitaryzmów. Ciekawe są tu rozważania Autora dotyczące braku całkowitego zanegowania systemu komunistycznego, pomimo jego zbrodniczego charakteru: „Ta niechęć do absolutnej krytyki i całkowitego odrzucenia wynikała zapewne z obawy przed równie totalną krytyką systemu oświeceniowego, z którego wywodził się przecież także zachodni system demokratyczny. Była to więc obawa przed zanegowaniem zasad, które upatrywały w modelu oświeceniowego myślenia podstawy uznawania podejmowanych eksperymentów na rzecz naprawy porządku społecznego. Ostateczne i całkowite odrzucenie utopii komunistycznej mogło bowiem podważyć zasadność samego systemu wartości, charakterystycznego dla demokracji zachodniej, z jej wolnym rynkiem i prawami człowieka” (s. 152). Formułowane są następnie założenia społeczeństwa postindustrialnego, informacyjnego. Rozpatrując związany z tym gwałtowny wzrost interakcji społecznych, Autor trafnie zauważa, że: „W epoce informatycznej masowość staje się podstawową formą stosunków społecznych” (s. 156). Jednocześnie dostrzega ciekawą cechę tych stosunków: „Dotyczy ona tworzenia się przestrzeni wirtualnej, która może zastępować przestrzeń naturalną. Tym samym tworzą się podstawy nowego systemu wartości” (s. 156). W kontekście owych nowych sieci powiązań dostrzega zarazem, że: „Powstaje w związku z tym sprzeczność, która wyraża się z jednej strony wzrostem interakcji społecznych (dzięki sieci), a z drugiej – samoizolacją prowadzącą do zaniku realnych więzów społecznych. Jest to najbardziej charakterystyczna cecha społeczeństwa informacyjnego” (s. 157).

W kontekście sieci powiązań jest analizowana globalizacja i fragmentaryzacja oraz ich wpływ na kulturę masową. Kultura okresu postmodernizmu jest postrzegana w kontekście konsumpcjonizmu i relatywizmu wartości. Całości dopełniają wnioski odnoszące się do relacji między kulturą narodową, transnarodową i ponadnarodową z ukazaniem zależności między partykularyzmem a uniwersalizmem. W rozdziale tym w sposób najszerszy znajdują odzwierciedlenie tendencje globalne w odniesieniu do europejskiej kultury.

Rozdział czwarty „Kulturowe uwarunkowania integracji europejskiej” porusza problemy idei integracyjnych w kontekście uwarunkowań kulturalnych, modelu funkcjonalnego w zestawieniu porównawczym z modelem federalnym oraz kulturowych uwarunkowań procesu integracji europejskiej. Jak w pierwszych słowach tu pada: „Uwarunkowania koncepcji integracji europejskiej tkwią niewątpliwie we wcześniejszych okresach historycznych” (s. 171). To oczywiste. Zrozumieć jednak w tym miejscu można, dlaczego tak znaczącą część książki Autor poświęcił właśnie zobrazowaniu uwarunkowań płynących z owych wcześniejszych okresów historycznych. Bieżącym procesom i problemom integracji europejskiej jest poświęcony tylko ten ostatni rozdział. Autor wykazuje, że we współczesnej kulturze europejskiej (i tym samym w jej systemie aksjologicznym oraz w świadomości społecznej) wciąż obecne są przedstawione uprzednio trzy rodzaje uwarunkowań: całokształt kultury starożytnej, wpływ chrześcijaństwa i kultura nowożytna. Wskazuje na ich pierwiastki uniwersalne, zdolność oddziaływania na zewnątrz, umiejętność zachowania pierwiastków lokalnych, indywidualnych. Dopiero w tym kontekście są przedstawiane wybrane koncepcje integracyjne (jak np. Mitteleuropa, czy panslawistyczne). Są to rozważania ciekawe z politologicznego punktu widzenia, gdyż wiążą się z problematyką stanowienia ładu międzynarodowego. Jednocześnie są rozpatrywane niebezpieczeństwa dezintegracyjne, związane m.in. z rywalizacją między państwami i tendencjami rewizjonistycznymi w kwestiach polityczno-terytorialnego *status quo*. Są to problemy wykazujące wpływ czynnika aksjologicznego na sprawy bezpieczeństwa międzynarodowego w różnych konfiguracjach stosunków międzynarodowych. Przywołane zostają bardzo odmienne względem siebie koncepcje intelektualne (m.in. Oswalda Spenglera, Arnolda Toynbee i Feliksa Konecznego). Trudno zaprzeczyć tezie, że: „Doświadczenia dwu wojen światowych uświadomiły konieczność podjęcia w Europie działań na rzecz stworzenia warunków dla stabilizacji sytuacji politycznej, gospodarczej oraz zachowania ciągłości tradycji kulturalnej. Można więc zauważyć, że te trzy elementy zostały sprzęgnięte ze sobą w celu dokonania zasadniczego przełomu. [...] Czynnikiem kulturowym odgrywał w tym przypadku niewątpliwie równoważną rolę w stosunku do politycznego i gospo-

darczego” (s. 186). Autor w zwięzły sposób przypomina tu jednak zasadnicze problemy wiążące się z mozołem budowania integracji europejskiej, a wśród nich „dylemat dotyczący relacji między sferą uniwersalności kultury europejskiej a sferą partykularyzmów kulturowych, charakterystycznych dla obszaru europejskiego, a będących także źródłem jej bogactwa” (s. 191). Przypominając bipolarny podział zimnowojenny, zaznacza, że: „w wymiarze historycznym ów podział Europy na Wschód i Zachód miał o wiele głębsze korzenie w sferach kulturowej, politycznej, gospodarczej, sięgające co najmniej do okresu średniowiecza” (s. 191). Przedstawiane są konkretne inicjatywy związane z europejską współpracą, a następnie polityką kulturalną w ramach tworzonej Unii Europejskiej. Autor zwraca uwagę, że nawiązywanie do demokracji jest odwoływaniem się do znaczenia spuścizny antycznej, co dowodzi przy tym trwałości tradycji europejskich. Wskazuje na nawiązywanie przez Unię Europejską do ciągłości cywilizacji europejskiej i jej podstawowych wartości: „Mowa tu o jej dwu źródłach akcentujących podejście antropocentryczne: religijnym i humanistycznym. Pozwala to w naturalny sposób na łączenie tychże tradycji z prawami człowieka [...]” (s. 198). Zaznacza przy tym, że nawiązanie do dziedzictwa kulturalnego Europy, choć jednoznaczne i uznające ciągłość cywilizacji europejskiej, wciąż budzi kontrowersje, związane choćby z enigmatycznym traktowaniem źródeł religijnych, bez wskazania na chrześcijańskie korzenie Europy. W opinii Autora: „Argumenty te wydają się jednak pozbawione podstaw. Należy bowiem zauważyć, że w kulturze europejskiej właśnie chrześcijaństwo było tą religią, która wprowadzała pierwiastki uniwersalne, oraz że w ciągu dwu tysięcy lat swego rozwoju chrześcijaństwo odcisnęło niezatarte piętno na kulturze europejskiej”. [...] Stąd też unikanie nawiązania do tych tradycji wydaje się zabiegiem sztucznym i koniunkturalnym, obliczonym na doraźne cele polityczne i społeczne, pomijającym istotę rozwoju kultury europejskiej” (s. 199). Zakładana w dokumentach Unii Europejskiej otwartość na kulturę, wiedzę i postęp społeczny oznacza w opinii autora, że: „Europa nie może istnieć bez określonego ładu aksjologicznego, który jest niezbędny dla jej dalszego rozwoju” (s. 199). Jednocześnie akcentuje, że: „[...] bogactwo wartości europejskich opiera się przede wszystkim na różnorodności. Żadne formalne rozwiązania nie mogą zanegować tego, co jest związane z tradycją kultur lokalnych, co może być także traktowane jako naturalny wkład w budowę europejskiego uniwersalizmu. Bowiem to, co lokalne, jest naturalnym tworzywem tego, co uniwersalne. Uniwersalizm kultury europejskiej wyraża się właśnie przez twórcze rozwijanie pierwiastków autonomicznych, lokalnych. To właśnie w Europie powstał i rozwinął się indywidualizm, stając się naturalnym składnikiem europejskiego systemu

wartości” (s. 201). Rozdział ten ma charakter sumujący w stosunku do postawionego w tytule tej pracy przedmiotowego zakresu dociekań.

Zawartość prezentowanej książki obejmuje zdecydowanie więcej zagadnień niż można się spodziewać po jej tytule. Kulturowe aspekty integracji europejskiej przedstawione zostały bowiem w konsekwencji całościowej analizy rozwoju stosunków społecznych na kontynencie na przestrzeni dziejów. Nie jest to tylko streszczenie rozwoju i ewolucji kultury europejskiej. Autor wykazuje bowiem liczne związki między kulturą a integracją oraz wzajemne oddziaływanie czynników kulturalnych na proces integracji i odwrotnie. Ogromną jego zasługą jest zestawienie wyników tych rozległych badań w postaci syntetycznego wykładu, łączącego wiedzę historyczną, kulturoznawczą, religioznawczą, filozoficzną, i politologiczną (zarówno w odniesieniu do kształtowania się systemów politycznych, jak również przebiegu współczesnych procesów międzynarodowych). W opracowaniu tym nie ma zbędnie poruszonych kwestii. Reprezentowane podejście interdyscyplinarne wymaga wielkiej wiedzy i jednocześnie doskonałego warsztatu metodologicznego. W ramach swego wyводу Autor umiejętnie kojarzy oddziaływanie różnych uwarunkowań, dostrzega wielość wpływów na kulturę europejską i różnorodność aspektów badawczych, odnoszących się m.in. do różnych koncepcji, nurtów teoretycznych i ideologicznych. Podejmuje się określenia wpływu wszystkich tych czynników na współczesność i przyszłość stosunków kulturalnych w Europie. Zarysowuje zarówno główne problemy, jak i ukazuje trudności badawcze. Nie unika zajmowania stanowiska w kwestiach przytaczanych dylematów i kontrowersji. Jednoznacznie opowiada się za poszanowaniem spuścizny europejskich wartości w procesie integracji – świadomie, z przekonaniem, ale zarazem obiektywnie, bezstronnie. Stawia liczne i czytelne tezy. Jego przekaz powinien być zatem w pełni zrozumiały nawet dla mniej zaznajomionego w tych zagadnieniach czytelnika. Prezentuje przy tym głębokie i zarazem rozległe refleksje na temat współczesnych procesów społecznych w ich historycznych i kulturowych uwarunkowaniach. W zaprezentowanym podejściu w pełni została ukazana złożoność procesów rozwoju kultury europejskiej oraz bogactwo przejawiające się w jej różnorodności.

Jest to książka, która wiele wyjaśnia i porządkuje, a zarazem zachęca do samodzielnego wyciągania wniosków, a także do dalszych poszukiwań. Wielodyscyplinarność zastosowanego podejścia sprawia, że adresowana może być do bardzo szerokiego kręgu czytelników zarówno studentów, jak i specjalistów. Jej lektura jest ciekawa i ze wszech miar wskazana.